

„SIMILIA SIMILIBUS“ В БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ НАЗВАНИЯ НА ЛЕЧЕБНИ РАСТЕНИЯ

Уте Дукова

Рассматривается жизненность цитированного принципа в болгарской народной культуре и его отражение в наименованиях лекарственных растений.

The paper focuses on the conception of *similia similibus* as it is reflected in Bulgarian traditional culture and its functioning in the names of medical herbs.

Ключови думи: фитоними, народна медицина

Key words: Phytonyms, folk-medicine

В българските диалекти се среща малка група фитоними, чиято номинация е мотивирана от названията на лекуваните с тях болести. Те отразяват народната медицинска номенклатура, *вятър* за простудни заболявания и ревматизъм, *охтика* за туберкулоза, *треска* за заболявания придружени с висока температура, *клини* за остри болки в долната част на корема, *марем* за тумор, *маясьл* за хемороиди. Всички имат ясна етимология. В *Български етимологичен речник* обикновено се дават като производни. Като цялостна лексикално-семантична група те са анализирани от Холиолчев (Choliolčev 1990) и в рамките на славянските езици от Колосова (Kolossova/Колосова 2009). Настоящото изложение е опит да разкрие концептуалната им връзка с народната култура.

Ономасиологичната им структура се определя като изградена на активно противодействие на денотата върху признаковата субстанция, на пр. *трескавиче* (Choliolčev 1990: 164).

Езиковият анализ показва, че интерпретацията на признаковия елемент не винаги е еднозначна. Така Холиолчев в цитираната работа определя *кървавиче* ‘вид червено горско цвете’, *кървавка* ‘*Sanguisorba officinalis*’ като *nomina qualitatis* по яркочервения цвят (Choliolčev 1990: 48.51), а *кървавиче* ‘*Agrostemma coronaria*’ и други като *nomina remedii* по кръвоспиращото им свойство (Choliolčev 1990: 166). *Плюскавица* ‘*Silene inflata*’ той тълкува като *nomen comparationis* по приликата на чашката с мехур, докато Ахтаров (Ahtarov/Ахтаров 1939: 218) обяснява името от употребата на това растение за лекуване на плюски при новородени.

В народния светоглед тези мотивации са взаимосвързани и взаимно обуславящи се по принципа *signatura rerum*, според който външният облик на едно растение подсказва лечебните му свойства. Както е известно, тази концепция, издигната от европейската средновековна медицина в научен принцип (Brosse 2002: 87), е широко разпространена в европейската етнobotанична номенклатура (за славянските езици вж. Machek 1954, Kolosova/Колосова 2009). Свързаната с нея теза „Подобното лекува подобно“: „*Similia similibus curantur*“ се застъпва и днес от хомеопатията.

В българската народна култура такава концепция се открива и в светогледа и в народната медицина, където покрай безспорно рационални елементи се срещат и практики без или с твърде съмнителна медицинска стойност, мотивирани от „сигнатурите“ на растенията.

Като важен белег („сигнатура“) се явява **цветът**: Растения с червен цвят се прилагат за лечението на кръвоизливи, жълти за лечението на жълтеница (Radeva/Радева 1985: 84, Bogdanova/Богданова 1993: 192, БНМед 209), със синя слива се лекува син прищ (Anthrax) (Bogdanova/Богданова 1993: 181). На езиково равнище този белег се явява в названията *кървавиче* ‘*Sanguisorba officinalis*’. (срв. сръб., хърв. *krvavac*, словен. *krvavec*, нем. *Blutkraut*), *желтениче* ‘*Chelidonium majus*’.

Между „сигнатурите“ по **форма** първостепенно значение в българската народна медицина както и в други традиции има приликата със змийска глава. Тя е дала името на растението *Echium vulgare*, бълг. *усойниче*, словен. *gadovec*, чеш. *hadinec*, фр. *viperine*, нем. *Natterkopf*, *Natterwurz* (Machek 1954 : 190, Simonović 1959: 177), което се използва за лечение на ухапано от отровна змия.

И на други растения, чиито названия съдържат признака ‘змия’ като *змийска трева*, *змийно биле*, *змийник*, *зъмниниче*, с неизяснени фармакологични свойства се приписва силата да лекуват ухапано от змия (Радева 1985 : 86), така че самото **име** служи като „сигнатура“. По признака ‘име’ с чай от магарешки трън се лекува магарешка кашлица (Bogdanova/Богданова 1993 : 191).

„Сигнатура“ може да бъде и нереално приписвано на растението свойство. Народната митология приписва на някои растения **демонични сили**. Много отровни или халюциногенни растения (*Digitalis*, *Daphne mezereum*, *Huosciamus niger*) се означават като *бясови* или *бесни* : *бясна трева*, *бясно биле*, *бесниче*, *беснурче*, срв. сръб. *бесачица* за всяко отровно растение, особено гъби, рус. диал. *бесиво* ‘*Huosciamus niger*’ (Dukova 1997: 10). В ботаническата литература тяхната номинация се обяснява с предизвиканото от отравянето буйстване (Marzell 1927: 1305–8). Такова поведение показвало, че отравеният е подвластен на демона, vyplътен в растението.

Демоничен характер имат и „*самодивските*“, обикновено силно мирришещи или бодливи растения и дървета с „дебела сянка“ (БНМ 104-105,

292). Представата за растителна конотация на самодивите е известна още от античността: нимфите често се превръщат в растения. В новогръцката народна митология нереидите имат фитоморфна хипостаза (Sidneva/Sidneva 2009: 152).

В българския фолклор растителен образ може да приеме и змеят, като се превръща на китка, а „*змееви билки*“ дават на девойка, любена от змей, за да я разделят от него (Boneva/Бонева 1994: 35). Вероятно тези билки имат лечебен ефект върху нервни или психически разстройства, които народът тълкува като „змейчева болест“ (ВНМ/БНМ 149).

Характерна особеност на белязаните със „сигнатура“ растения е, че те могат и да предизвикат и да лекуват състояния и болести. Така червени растения се използват за предизвикане на закъсняла менструация и за лекуване на кървене (Bogdanova/Богданова 1993: 191), *бясна трева* предизвиквала „бясно“ поведение и лекувала бяс (Dukova 1997: 10, Boneva/Бонева 1994: 27), „самодивските“ растения се смятат за опасни за човека (например гъбите, които растат на хорищата им) и се използват като апотропей и като лечебно средство против „самодивските“ болести (парализ, апоплексия, епилепсия), *пиклива билка* ‘*Equisetum arvense*’ се прилага като пикочогонно средство (Georgiev/Георгиев 1994: 77), *пикливче*, ‘*Euclidium syriacum* R. Br.’ против неволно попикаване (Ahtarov/Ахтаров 1939: 163).

Тясната връзка между свойство, въздействие и противодействие има отражение в деривационните особености на разглежданите фитоними. С нея бих обяснила честата омонимия на фитоним и названието на лекуваната с него болест.

Примери:

Бабици ‘*Nepeta cataria* L.’ и ‘*разстройство на стомаха и червата у децата*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 217),

Бял вятър, ‘*Polygonum mite*’ и ‘*настинка*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 249),

Гърлица, ‘*Scrophularia nodosa*’ и ‘*болест по свинете*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 277),

Желтеница, ‘*Chelidonium majus*’ и ‘*жълтеница*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 132), срв. *жутеница* също (Kolossova/Колосова 2009),

Живеница, ‘*Scrophularia* L.’ и ‘*скрофули*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 277),

Колики ‘*раст. гулия*, ‘*Helianthus tuberosa*’ и ‘*остра стомашна или чревна болка*’ (БЕР 2,557),

Маясьл, ‘*Seseli* L.’ и ‘*хемороиди*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 280),

Нежит, ‘*Sempervivum* L.’ и ‘*болест по венците на зъбите*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 279),

Нузла, ‘*Tordylium maximum* L.’ и ‘*болест пъпки на венците*’ (Ahtarov/Ахтаров 1939: 295),

Офик, 'Pirus aucuparia' и 'екзема' (Bogdanova/Богданова 1993: 185, БЕР 4: 981),

Прострел, 'Gentiana cruciata L.' и 'болка в стомаха и червата' (Аhtarov/Ахтаров 1939: 172),

Спреж, 'Helleborus odoratus W.K.' и 'болест по добитъка' (Аhtarov/Ахтаров 1939: 179-180).

Според Холиолчев (Choliolčev 1990: 27 и 170) се касае за метафорично словообразуване, сръбски съответствия като *трава од жутице*, 'Chelidonium majus', 'Genista tinctoria' и др., *трава од мајасила* 'Arnica montana' (Simonović 1959) подсказват произход от съчетания като **трева од жълтеница*, но в двата случая резултатът е формално уеднаквяване на признака и упражняваното върху него противодействие.

Урока, 'Vupleurum Tourn., Vupleurum rotundifolium L.', с което се лекува урочасване, има съответствие в сърб. / хърв. *урока*, 'Cucubalus baccifer', 'Silene vulgaris' и *трава од урока* (Simonović 1959), което дава основание за предположението, че се касае за стара падежна форма. Семантични съответствия има в рус. *урочная трава*, 'Veronica officinalis' и чеш. *úročník*, пол. *urocznik* 'Vupleurum longifolium' (Machek 1954: 213), които обаче не позволяват реконструкция на праславянска изходна форма. Семантично съответствие се намира и в нем. *Verufkraut*, *злотетница*, 'Erigeron L.' (Kitanov/Китанов 1994: 26), 'Beschreikraut' *ранилист изправен*, 'Stachys recta L.' (Kitanov/Китанов 1994: 58). Подобни образувания се срещат и в други езици, срв. рус. *куруная слепота* като название на различни растения, с които се лекува съответната болест (Kolosova/Колосова 2009), *скабиоза* по лат. *Scabiosa* (Kitanov/Китанов 1994: 62), нем. *Ziperlein* 'Aegapodium podagraria L.' (Kitanov/Китанов 1994: 62).

Според Холиолчев (Choliolčev 1990: 92) във фитоними като *трескавиче*, *никливче* елементът --(V) v-, който генетично възлиза към прилагателни, е станал поливалентен словообразователен формант. В синонимни аналитични конструкции признаковият елемент се явява като прилагателно. Особено често се срещат прилагателни с наставка --ав, чието основно значение е 'който е болен от нещо, който има някой дефект':

Глистав 'който има глисти в червата си' / *глиставо биле* 'Artemisia cyna L.'

Живеничав 'болен от живеница' / *живеничава билка* 'Prunella vulgaris'

Клинав 'болен от клини' / *клинаво биле* 'Linaria med.'

Охтичав 'болен от охтика' / *охтичаво биле* 'Agrimonia eupatoria'

Трескав 'болен от треска' / *трескавия бурен* 'Valeriana officinalis L.'

Основното значение на прилагателното особено силно се усеща в имена с шеговит характер като *дрислива трева* 'Palicaria vulgaris Gärtn.' за лечение на диария и дизентерия (Аhtarov/Ахтаров 1939: 254), срв. нем. *Ruhrwurz* 'Palicaria dysenterica', *никлива билка* 'Equisetum arvense',

ветровито биле ‘*Salvia nutans* L.’ против кашлица и хроничен бронхит (Ahtarov/Ахтаров 1939: 270–271).

Подобни конструкции с прилагателно като признаков елемент се намират в рус. *бешеное зелье* ‘татул’, фр. *seigle ivre* ‘пиянец, *Lolium temulentum*’, нем. *Warzig Krähenfuß* ‘*Coronopus procumbens*’ (Kitanov/Китанов 1994: 858), лат. *Centaurea scabiosa*.

В такива модели признакът ‘болен от нещо’ сякаш се приписва на растението.

Концепцията, че подобното лекува подобно, има корени в архаичното мислене. Примерите от съвременната народна медицина разкриват континuitета на такова мислене, но фитонимите носят и следи от общ исторически източник (за странстването на фитонимите вж. Seidensticker 1999 : 13) такива техни особености като липсата на стари форми, наследени от праславянски или индоевропейски при наличие на семантични успоредници в европейските езици и научната ботаническа терминология говорят за значително влияние на общоевропейската културна традиция върху българската народна култура.

REFERENCES/БИБЛИОГРАФИЯ

- Ahtarov, B. 1939. *Materiali za balgarski botanicheski rechnik*. Sofiya. [Ахтаров, Б. 1939. *Материали за български ботанически речник*. София.]
- Brosse, J. 2001. *Mythologie der Bäume*. Patmos Verlag.
- BER – *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1971–. [БЕР – *Български етимологичен речник*. София: Издателство на БАН, 1971–.]
- BNMed 1999: *Entsiklopediya Balgarska narodna meditsina*. Sast. M. Georgiev. Sofiya: Izd. kashta „Petar Beron“. [БНМед 1999: *Енциклопедия Българска народна медицина*. Съст. М. Георгиев. София: Изд. къща „Петър Берон“.]
- BNM 1994: *Balgarska narodna mitologiya*. Sast. A. Stoynev. Sofiya : Izd. Grupa 7 M + 10 GIS. [БНМ 1994: *Българска народна митология*. Съст. А. Стойнев. София: Издателство Група 7 М + 10 ГИС.]
- Bogdanova, A. 1993. *Narodna meditsina*. – Sofiyski kray. Etnografski i ezikovi prouchvaniya. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 176–195. [Богданова, А. 1993. *Народна медицина*. – *Софийски край. Етнографски и езикови проучвания*. София: Издателство на БАН, 176–195.]
- Boneva, T. 1994. *Naroden svetogled – Rodopi. Traditsionna narodna i sotsialnonormativna kultura*. Sofiya: Etnografski Institut s Muzey pri BAN, 7–50. [Бонева, Т. 1994. *Народен светоглед – Родопи. Традиционна народна и социалнонормативна култура*. София: Етнографски Институт с Музей при БАН, 7–50.]
- Choliolčev, Chr. 1990. *Onomasiologische und derivative Struktur der bulgarischen Phytonyme (Beitrag zur bulgarischen volkstümlichen Phytonymie.)* Wien: Verein „Freunde des Hauses Wittgenstein“.
- Dukova, U. 1997. *Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen*. Specimina Philologiae Slavicae, Bd. 115. München: Verlag Otto Sagner.

- Georgiev, M. 1994. Narodna meditsina. – *Rodopi. Traditsionna narodna i sotsialnonormativna kultura*. Sofiya: Etnografski Institut s Muzeu pri BAN, 62–81. [Георгиев, М. 1994. Народна медицина. – *Родопи. Традиционна народна и социално нормативна култура*. София: Етнографски Институт с Музей при БАН, 62–81.]
- Kitanov, B. 1994. Botanicheski rechnik – balgarski – latinski – ruski – angliyski - frenski – nemski. Sofiya: Izd. „Petar Beron“. [Китанов, Б. 1994. *Ботанически речник – български – латински – руски – английски - френски – немски*. София: Изд. „Петър Берон“.]
- Kolosova, V. 2009. Nominatsiya rasteniy v slavyanskikh yazykakh po priznaku ikh primeneniya v narodnoy meditsine. – *Dialektnaya leksika – 2009*. SPb.: Nauka, 124–133. [Колосова, В. 2009. Номинация растений в славянских языках по признаку их применения в народной медицине. – *Диалектная лексика – 2009*. СПб.: Наука, 124–133.]
- Machek, V. 1954. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha.
- Marzell, H. 1927. Bilsenkraut. – *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Bd. 1*, Leipzig-Berlin, 1305–1308.
- Radeva, L. 1985. Narodni svetogled. Meditsina. – *Etnografiya na Balgariya, t.3. Duhovna kultura*. Sofiya: Izd. na BAN, 76–88. [Радева, Л. 1985. Народен светоглед. Медицина. – *Етнография на България, т.3. Духовна култура*. София: Изд. на БАН, 76–88.]
- Seidensticker, P. 1999. *Pflanzennamen (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft 102)*. Stuttgart.
- Sidneva, S.A. 2009. Prevrashcheniya v novogrecheskikh legendakh o proiskhozhdenii rasteniy. – *Perekhody. Peremeny. Prevrashcheniya. – Balkanskiye chteniya 10. Tezisy i materialy*. 31 marta – 2 aprelya 2009 goda. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 151–156. [Сиднева, С.А. 2009. Превращения в новогреческих легендах о происхождении растений. – *Переходы. Перемены. Превращения. – Балканские чтения 10. Тезисы и материалы*. 31 марта – 2 апреля 2009 года. Москва: Институт славяноведения РАН, 151–156.]
- Simonović, D. 1959. *Botanički rečnik imena biljaka*. Beograd.